

Carigiet (passont avon cun entgins giuvens).

Nus essen cheu,

Vestgi de pur; enconuscheis aunc nus?
Damaun figiein parada per sogn Placi;
Uss han ins gie ruaus en la vallada.

Mistral Schmid (cun petra resignaziun).

Ruaus — ruinas, quei va bein ensemen!
Mo glei vargau — las armas e las larmas!

Latour (purschent il maun).

Nus vein nos quolms e vals, nies saun grischun,
E mai il Grisch semetta a bandun!

Castelberg (mont vi sper P. Baseli).

La notg sesbassa; dei uss aunc in plaid
Sin vi' a casa, lu vulein nus ir!

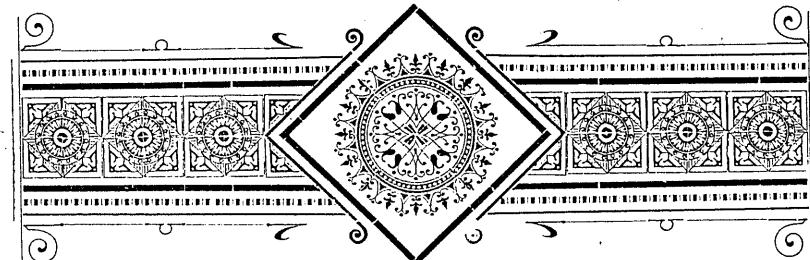
P. Baseli.

In plaid? Las ovras han plidau schi clar:
Quei pievel, ell' ujarra schi stateivels
E cunter malgiustia zun sgarscheivels,
Quei pievel, loschs sin dretgs e libertats,
Modests elllas cuseidas sco 'ls basats,
Ferms el pitir, fideivels a siu Diu:
Quei pievel ha battiu, falliu, sufriu,
Mo saulza uss cun forza e vigur.
Quei ch' ei sfraccau, mett' el puspei en pei
E rest' in pievel brav de buna fei,
Il pievel vegl de nossa Ligia Grisch! —
O pievel della Ligia Grisch', engira.
Fideivladat oz er' a lautra ligia,

La Ligia cun tiu Diu!

(Ord las ruinas resuna il zen pign, fertont che tuts contan la canzun de pelegrinadi, sco sura: «Ti legra» etc.)

Fin.

L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos

Dr. C. Decurtins.

Translatada) da P. A. Vincenz.*

Igl ei difficultus de construir oz in exact maletg della Surselva d'avont tschient onns. Las relaziuns politicas, economicas e culturellas ein gie se midadas profundamein. La situaziun dil Cumin della Cadî, che ha giugau l'emprima rolla eu *L'ujarra della Surselva encunter ils Franzos*, era lura en particolar tut in autra che quella d'oz il di. Independenta e suverana els principals attributs dil stadi, haveva la Cadî la posiziun d'in stadi suveran. Aschia ha quella diregiu ils glorijs combats viers l'invasiun franzosa, che quintatiellas pli glorijs lutgas della historia grischuna.

Il moment, ch'ils beadis celebreschan la meritada memoria della glorijsa ujarra dils babuns, ei indicaus per presentar in fideivel maletg historic dils combats

*) La translaziun ei daventada sin fundament dil manuscript digl autur, che variescha considerablamein dalla anteriura edizion tudestga.

de Muster e Rehanau, sco era dils differents factors, che han clomau, influenzau e decidiu quella ujarra e sia tragica fin.

Sur l'ujarra della Surselva encunter ils Franzos possedein nus differents studis, promovi alla stampa: la lavur de *Vincenz Planta*,¹⁾ de *Placi Condrau*,²⁾ de *Dr. Placi Genelin*³⁾ e d'auters. Mo in considerabel diember d'interessants documents e de preziudas memorias, ch'ein daventadas enconuscentas per ils davos onns, giustifichechan ina frestga scrutaziun ed ina nova elaboraziun della remarcabla ujarra.

Las principales fontaunas contemporanas, ch'ins posseda sper ils acts uffizials, ein las differentas ovras de Pader Placi a Spescha. Ultra d'ina atgna historia della ujarra dils Franzos,⁴⁾ ha quel tractau detagliadamein ils evenements d'igl onn 1799 en la Cadi en sia descripcziun dil Cumin della Cadì e della vallada de Tujetsch. Exacts e fidaus a riguard ils factums, ch'el raquinta, ei Spescha, in calirau amitg dellas ideas novas, fitg subjectivs en l'apprezzaziun e explicaziun de quels. Il grondius optimismus e las ideas utopicas, che caracte-

¹⁾ *Vincenz von Planta, Die letzten Wirren des Freistaates der drei Bünde*, p. 79—81, 106—114, 120—131.

²⁾ *Amitg dil Pievel Nr. 1—17 e 25—26.*

³⁾ *Die Kämpfe gegen die Franzosen in Graubünden im Jahre 1799.*

⁴⁾ *Kurze Kriegsgeschichte der Umgegend von Disentis vom Jahre 1798 bis zum Jahre 1803.* In volumen de 70 fol. 4°. Autograph de *P. Placidus a Spescha*.

⁵⁾ *Kurze Beschreibung der Landschaft Disentis.* In volumen de 340 fol. 4°. Autograph de *P. Placidus a Spescha*.

⁶⁾ *Beschreibung der Landschaft Tavetsch.* Dus volumens: Igl emprim 150 fol. 4°, il secund 160 fol. 4°. Autograph de *P. Placidus a Spescha*.

riseschan ils umens della Helvetica, laian savens emblidar P. Placi il terren historic, che explicescha tonant aschi bia.

P. Maurus Rothmund ha fatg ina preziosa descripcziun della ujarra encunter ils Franzos, recaltgont il material ord memorias e notizias, relaschadas en scrit, sco ord la bucca dils contemporans della ujarra.¹⁾

Ina dellas principales fontaunas per nossa historia ein las memorias, che landrichter Peter Anton de Latour ha relaschau sur quella.²⁾ Ellas ein scrittas cun gronda habilitat ed apparentamein era cun gronda objectivitat. Mo in studi pli approfondiu muossa, ch'igl autur ha giu ina prezisa tendenza, cur ch'el ha scrit sias memorias: quella de defender la politica ed il se contener de sia partida tier ils evenements digl onn 1799. Mo ei la critica dils factums raquintai cheu bia pli difficultusa, essend ch'il fin diplomat e perfetg litterat capescha bia meglier, che *P. Placidus a Spescha* de zuppentar sia tendenza.

La moda e maniera, co il simpel um tschaffava e giudicava ils evenements de 1799, vesein nus il meglier ord il diari de *Berchter*,³⁾ ina lavur ch'ei ual perquei de speziala valur historica. Cun agid de niev material historic e risguardont la preziosa monografia de *Placi Genelin* volein nus, amplificont e approfundint ina anteriura lavur, elaborar⁴⁾ ina historia dell' ujarra encunter ils Franzos.

¹⁾ *Geschichte des Krieges von 1799.* Autograph de *P. Maurus Rothmund*.

²⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

³⁾ *Das Berchter'sche Tagebuch*, her. von *Dr. C. Decurtins*. *Decurtins, Rätoromanische Chrestomathie I.*, p. 403—408.

⁴⁾ *Decurtins, Der Krieg des Bündner Oberlandes gegen die Franzosen.*

La nova libertat, che las bandieras della revoluziun portavan als pievels, ha enflau negina sympathia spellas fontaunas dil Rein. Il pievel sursilvan era gia dapi 300 onns libers e la libertat politica buca mo ina frasa. Sin fundament d'ina grondiusa facultat communalala vid uauls e pastiras, d'impurtontas instituziuns collectivas sco il pastg cumin, haveva il simpel pur e sia familia manteniu ina compleina suveranitat ed independenza soziala. Las fatschentas della tiarra vegnivan ella davosa instanza decididas dal pievel sezzi, e quel elegeva scadina primavera ses uffizials de Cumin e de visch-naunca. Profundamein religius, perhorresceva il pievel las doctrinas antireligiusas, che caracteriseschan la revoluziun franzosa. Grevs motivs sozials e religius destinavan il pievel sursilvan de mantener il status quo. Il general meini della tiarra fuva, d'ira cun negina partida (ne culla Frontscha ne cun il Kaiser), cun in plaid de restar „naturals“ (neutrals) sco il pievel scheva lura.

Tonatont daventa ei autra uisa. Ils 27 d'Uost 1798 se redonescha il magistrat dil Cumin della Cadî per ponderar ed ordinar las mesiras necessarias pella defensiun de siu intschess. Per tal motiv elegia el cussegli d'ujarra consistentes ord ils signurs landrichter *Benedetg de Caprez*, il mistral regent *Giochen Cagenard* e *Battista Castelberg* ed incarichescha quel de procurar tenor meglier saver e poder per ina prompta armatura dil pievel e de prender las otras mesiras de defensiun. A tal cussegli fuva dau la pussonza de poder s'augmentar e trer-tier aunc outras forzas. Quei daventa era immediat, cun envidar tiella emprima redu-nonza colonel *Ludivic de Caprez*, experimentau offizier de Frontscha, e *Christ Valentin Beer*, scarvont della Ligia.

Questa commissiun augmentada anfia primariamein per necessari d'ordinar deputaziuns en las differentas tiarras vischinontas per endriescher ils meinis e las opiniuns che regien leu. *Mistral Schmid* vegn termess on Valeis, *Ludivic Balletta*, offizier staus en la garda de Fronstcha, se renda a Cuera, *statthalter Giusep Maria Wenzin* el Tessin e *Pieder Baselgia* a Sviz.¹⁾ El medem temps vegn elaborau in uorden d'ujarra pil Cumin. Scadin um habel tiellas armas, haveva de se proveber u cun in siton ne cun ina autra arma e quei sut peina de piarder ses dretgs honoraris de vischin. Il muenter il zenn grond fuval per scadina visch-naunca il signal d'alarm e perquei astgâva quel buca vegnir tuccaus aschiglioc.²⁾ Gia il Settember fuva il barun *de Kronthal*, ambassadur austriac el Grischun, vegnius supplicaus dal magistrat de termetter 2000 glivras purla e plum per muniziu d'ujarra al Cumin. Il cussegli d'ujarra ordinescha era aunc quei medem atun *colonel de Caprez* e *Mistral Cagenard* enten Medel per obtener rapport sullas mesiras de defensiun pridas leu. Enfront ils experts las dustonzas erigidias per nunsufficientas, ordineschan els aunc la destrucziun dellas punts sul Rein e de sdernar igl uaul de Vargerla e de Pardatsch. Tras intervenziun de *landrichter Theodor de Castelberg* obtegn la visch-naunca de Muster ina carga purla e plum ord il depot d'ujarra dellas treis Ligias. *Statthalter Nicolaus Lombriser* de Trun vegn termess a Bregenz per tschercar armas e muniziu dal general austriac, che residiava leu. Tement ina attaca da Glaruna anora, vegn ordinau ina

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Tavetsch.

²⁾ Protocoll dil Ludeivel Cosegl de Ujarra. (Annalas, I., pag. 87—138.) Quest per la historia della ujarra aschi preius document ei vegnius fugentaus a Sumvitg ed aschia manteniua a nus.

deputaziun tiella dieta a Cuera, cull' instrucziun de procurar ch'ils auters Cumins, vegnan adverti de prestar agid sco alliai. Bein gleiti vegn il cussegl d'ujarra aunc augmentaus tras considerablas forzas: tras *marschall de Caprez*, offizier de Frontscha endirius ed entschalius sil camp de bataglia, *colonel Castelberg*, *litinent-colonel Caspar de Latour*, *colonel R. de Latour*, *mistral Casanova*, *capitani Lombris* e *litinent Nay*.¹⁾ De considerabla impurtonza pella defensiun della tierra fuva ultra della organisaziun dil „landsturm“ l'erecziun de dus corps de catschadurs, in pertratg ch' electrisava buca pauc la giuventegna della Surselva, la quala fuva per aschiglioc scaldada per defender casa e cuort. Gia ils 24 de Fenadur 1798 haveva ina gronda partida d'umens giuvens, animai d'in spirt patriotic, surdau ina petizion al magistrat dil Cumin de Muster, fagent attents quel sil perighel smanatschont alla patria e fagent attents, che la tierra possi vegnir salvada dalla uniu culla Helvetia solettamein tras ina curaschusa resistenza, mo buca tras bials plaids. „La politica senza forza ei“ — per duvrar ils plaids della petizion — „mo fem e vala nuot. Nossa regenza ha piars la forza dils babuns ed aschia havein nus piars Valtelina, Chiavena e Bormio. Oz il di gidan mo las armas e perquei havein nus se resolviu de formar in corp de catschadurs volontaris de duas compagnias“. Fagent attents sils buns survetschs, ch'ils corps de tiradurs havevan prestau pella defensiun della tierra el Tyrol ed els Cantuns pigns, suppliceschan ils umens giuvens il magistrat de comprar 200 fisis ed empermellan d'en quest cass sezzi haver quitau pell' ulteriura uniformaziun. Il magistrat

¹⁾ Ibid. Sesiu dils 27 d'Uost.

anfla dentont tala cumpra de 200 fisis memia cara e pren a mauns la formaziun dils dus corps de catschadurs cun surdar il commando a capitani *Conradin de Castelberg* el a *litinent Balletta*. Per prevegnir alla munconza de buns fisis, vegn relaschau il command a scadin possessur de tals d'emprestar quels als catschadurs.

Per signalisar ina eventualla attaca dils Franzos, ordinescha il magistrat de preparar casets de fiug sils crests, ils quals stovevan vegnir envidai immediat en cass de perighel. Quest signal tras fiugs, ch'era vegnius applicaus en nos quolms gia pli da vegl, ha era prestau buns survetschs en questa ujarra.

Il magistrat, ch'era de pasta e partida austriaca, ed il cussegl d'ujarra ugliavan dentont per fortificar il „landsturm“ nunorganisau tras truppa austriaca, che penetrava el Grischun, mo l'opiniun generala combatteva tala uisa scadina intervenziun jastra, ch'ins ha ad interim stoviu schar curdar quei plan.¹⁾ Tonatont han ils adherents della Austria bein gleiti enflau caschun de realisar il project dil magistrat. Ils 17 d'October, la damaun, vegn in um d'Ursera pleins tema ed anguoscha a Tujetsch, raquintont ch'ils Franzos tillien encounter la tierra. Immediat fa il cussegl d'ujarra tuccar de stuornas e la sera dils 18 vesevan ins sclarir sils aults las flommas dils casets de fiug. Aunc quella medema notg arrivan ils umens de Trun e Sumvitg a Muster; l'autra damaun quels dils Cumins Sursaissa, Glion e Lungnezza,²⁾ mo dals Franzos catavan ins negins fastigs. Il magistrat tegn extraordinariamein Cu-

¹⁾ P. Placidus à Spescha, *Kurze Kriegsgeschichte der Umgegend von Disentis vom Jahre 1798-1803*.

²⁾ Protocoll dil Ludeivel Coselg de Ujarra, sessiun dils 17 d'October.

min e termetta on d'Ursera tiel commandant franzos ina commissiun, consistenta ord signur *marschall de Caprez de Trun e capitani Giachen Antoni Lombris* de Sumvitg, accompognai dal salter vestgius cul mantel de Cumin. La deputaziun vegn retscharta cun tutta cortesia dal commandant franzos ed obtegn da quel la sinceraziun, ch'el hagi aunc neginas ordras d'attacar la Surselva. Plinavont empermetta el sut plaid d'honur d'advertir la tiarra, sch'el dovess eventualmein obtener talas.¹⁾

Duront che tala deputaziun tractava aunc el quartier franzos on d'Ursera, vegn a Muster danovamein salvau Cumin. Sin tal fa *landrichter Benedetg de Caprez*, in calirau adherent dell' Austria, la proposiziun de voler clomar en agid truppas austriacas per defende religiun e patria. Tonatont concludea il pievel de spetgar las novas della deputaziun tiel commandant franzos, avont che prender ulteriuras decisiuns. Cun quei fuva dentont nuota gidau alla partida austriaca e capescha signur Caprez tuttina d'aunc commentar la davosa ura il pievel tiel conclus de supplicar per agid austriac. En tuttas sias interpresas vegniva landrichter Caprez sustenius spezialmein da *mistral Paly de Medel* e pli tard era da *Mistral Schmid* de Sumvitg, in um senza pli bia scolas, mo de particolara energia, eloquenza e popularitat. Scaldaüs sco el fuva encunter ils Franzos, e carteva, ch'il salid della tiarra schagi mo en l'allianza culla casa de Habsburg ed en la communabla ujarra viers la Frontscha.

Returnada la deputaziun en d'Ursera cul rapport, fuva ei memia tard d'anullar il conclus prius, ed il cus-

segli d'ujarra cloma senza retardar en agid la truppa auxiliara dell' Austria. Quest po vegnir numnaus igl emprim pass fatal! Ei dava biars che maniavan, che la caussa seigi en se sezza in giug urdius da partida. Denter quels era *Pader Placi a Spescha*, che scriva: „Perderta glieut observavan bein la cuglianada, mo il pievel fuva tschorventaus“.¹⁾

Paues dis suenter gia s'avonzavan duas compagnias austriacas dalla Surselva si. L'ina pren quartier a Glion, l'altra a Muster. Da cheu navent funczionava ina commissiun dil cussegl d'ujarra stablamein a Muster. Aschi ditg sco perighel avont maun, stoveva quella restar ella capitala sursilvana ed haveva grondas competenzas. Formaus il cussegl d'ujarra, ei *pader Baseli Veit*, che representava la claustra el magistrat de Cumin, passaus ord quel per cheutras marcar l'intenziun della casa de Diu de se tener da lunsch da tuttas debattas. En talas fatalas circumstanzias fuva quei se contenui prudent ed avantagius.

Sin damonda dil grov *de Bellegarde*,²⁾ litinent-general e marschall de camp digl imperatur austriac, che ha-

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Tavetsch. Genelin anfla la inculpaziun de Spescha totalmein nunfundada. Nus cartein buca, ch'ella sapi vegnir provada; mo la circumstanzia, che Latour raquinta, ina femna de Pigniu, che volevi ira sur il Krizli, hagi purtau a Tujetsch la nova della invasiun dils Franzos, auters in um lai supponer, ch'ils motivs della alarmada erien gia als contemporans buca dretg clars. Il mied de tras ina fingida attaca metter il pievel en la giavischada irritaziun fuva era en la Cadi gia alla entschada dils gisiatavel tschentaner vignius practicau.

²⁾ Sco Luis Balletta raquinta en siu *diari*, havevan ils paders de Muster fatg sin Bellegarde in vers, schi ditg sco Bellegarde tegni biala guardia, sapi la Rhetia esser segira.

veva recognoscau il territori sils confins, obtegn il Cummin de Muster dus canuns de montogna da general Auffenberg ed il magistrat pladescha per in rensch a di 20 umens, che vegnivan instrui d'in artillerist austriac co manipular cun quels. L'ina dellas duas compagnias de catschadurs vegliava sut commando de l'inent Balletta spels passagis sul Crispalt e sulla Alp-sû. La mesadat de l'autra francava igl ault dil Lucmagn.

Lein aunc uardar co ei stava cun ils purs della Cadî, buca pauc endridai e preparai tiel combat sin vita e mort. Il saun ed anim guerril, che quels havevan artau da lur babuns, era svegliaus ed haveva leventau il regl d'acceptar il pertratg de lur menaders de partida. Tut che se prepara tiella greva lavur. Il clom allas armas haveva rebattiu d'ina vallada a l'autra. Malgrad che las statutas della Ligia Grischa prescrivevan a scadin „Puntsmann“ d'esser provedius cun sabel, fisi e muniziun,¹⁾ fuvan quellas tonatont en consequenza della liunga pasch curdadas en emblidonza e las armas surtratgas cun ruina. Ussa carga la giumentegna della Surselva ils spaduns che lur babuns haveven smanau a Tgalavaina ed exercitescha siu bratsch lundervi ed il landsturm s'armescha cun lontschas, halumbarts e turtschetts. Il tun dellas armas, la vusch dil zenn de stuornas, las differentas famas, las zuppadas

¹⁾ Es solle ein jeder Puntsmann mit gut under und über Wehr jederweilen verfasset sein, mit sampt wenigst 24 Schützen, Pulwer und Bley, also zwar, dass so oft einer oder der andere mit solchen stücken nicht verfasset were, wenn die Obrigkeit eine solche visite machen liese, jedes mahl 5 Kronen Straff verfallen sein solle.

(*Statuten und Articel des Oberen Grawen Pundts.*)

agitaziuns, in summa la sgarschur, che precedeva allas brigadas de Frontscha, quei tut haveva promoviu la rabia della glieut sil pli ault grad.

Aschia stava il fatg curch' il commandant franzos ad Andermatt, consequents a sia empermischun, rapporta ils 4 de Mars 1799 al cussegl d'ujarra, ch'el hagi ordras de s'avonzar encunter la Surselva. A tal rapport unescha quel aunc ina proclamaziun, ord la quala nus communichein il suondont:

„Nus essan buca Vos inimitgs, nus vegnin buca per purtar a Vus l'ujarra, mobein vegnin nus per seglientar tals ord la tiarra, ch'ein inimitgs de nus, de Vus e della libertat. Els ein tals fauls umens, che levan buca conceder a Vus la neutralitat e che vulan giavinar Vus en ina incerta e perniciusa ujarra, che smanatscha a Vus la perdizion. Laschei Vus buca manar en err da lur tschontschas mansignusas, pertgei sut la viarcla de purtar a Vus agid e defensiun, portan ei a Vus la perdizion. Ne han els sut nossâ cooperaziun buca segirau a Vus a Rastatt la neutralitat e buca salbau lur empermischun ed ein penetrai en Vossa tiarra? Vus vegnis s'anflar enganai da Vos administrators ed instigaturs, churche Vos umens ein mazzacrai, Vossas dunauns ed uffonts ein en miseria, Vossa bies-tgia raffada e Vossas habitaziuns barschadas; tgi vegn returnar a Vus vita e rauba!“¹⁾

Senteli, che tala proclamaziun podeva buca midar opiniun. Il cussegl d'ujarra adverta las vischnauncas dal perighel smanatschont e cloma il pievel al combat. Il zenn de stuornas scadeina, leventont tema e despe-raziun ell' entira tiarra. Tgi che po purtar ina arma,

¹⁾ *Beschreibung der Landschaft Tavetsch.*

camina encunter Muster. Buobs, umens vegls, gie perfin femnas participeschan lundervi. Il cussegл d'ujarra projectescha il plan d'ujarra e *marshall de Caprez* surpren il commando dil landsturm.

Ils Franzos diregien lur attaca sin dus mauns; ina partida, circa 300 umens, s'avonza d'Airolo sul Lucmagn tras Medel, la forza principala, 800 umens, sut commando da *general Loison*, vegn diregida d'Ursera sul Crispalt viers la Surselva. Ils 5 de Mars, la sera, s'anfla tala colonna duas uras navent d'Ursera sin l'Alpsù en bivuac, enamiez da neiv e glatscha. Ils 6 arriva ella sils confins de Tujetsch.¹⁾ A Sursassi, buca lunsch navent della tuor de Pultengia, catan ils Franzos l'emprima resistenza, tiella quala crodan dus Grischuns. La mesa compagnia de catschadurs se retilla viers Muster. Il medem di occupescha la truppa franzosa Sedrun, il capoliug de Tujetsch. Ina partida schuldada rumpa en baselgia, seglienta la porta dil tabernachel, svida il cibori e se patronescha da quel. Ina biala monsronza d'argent resta per ventira, postada en in encarden, zuppada als Franzos.

Suenter tala profanazion se renda questa banda en casa-pervenda, sblundregia quella e meina navent sco prischuniers il caplon *Giachen Antoni Condrau* e *Fidel Wenzin*, frar dil farrer. Sper in crap ella acla Marias de maneivel de Muster, ein omisdus vegni mazzai barbaricamein. Ord igl uclau Bugnei tut ch'era fugiu, resalvont treis umens. Arrivont ils Franzos, pren in de quels era aunc la fuigia, fertont ch'ils dus auters fan curaschusa resistenza. Suenter haver terrau plirs inimitgs, po in aunc mitschar, fertont che l'auter sto

¹⁾ *Bref de Müller, Unterstatthalter dil district Altorf el cантun Waldsttten, al directorium executiv della republica helvetica.*

curdar.¹⁾ Ils 6 de Mars, la sera, compara l'armada de Loison sin igl ault, presapauc treis quarts d'ura avont Muster ed envida leu ils fiugs de guardia. Attacava igl inimitg aunc quei di, havessan ils Grischuns ualvess podiu resister, mo neglhigent il moment favoreivel, han ils Grischs giu temps e peda de regolar lur roschas.

Muster se megliava ad in camp d'ujarra. Las roschas de combattants arrivavan continuamein ed il ruaus della sera fuva interruts dil tun dellas armas. Stermentusa fuva l'irritaziun dils Sursilvans. Il patriotismus e la gritta encunter ils „smaladi Giacobiners“ stimulava ed agitava els tier bravuras buca meins heroicas, che barbaricas. La notg haveva rasau tema sur igl entir Muster e laschava buca clauder igls egls ils presents. L'in denter l'auter udiva ins commandos, smaledicziuns, canzuns, bargir de dunauns ed uffonts, che prendevan la fuigia e pli arrivavan aunc adina novas roschas, che stovevan vegnir gastadas, in summa ei fuva ina mischeda de speranza sin victoria e de tema de perdita el medem temps.

Las 6avla ura della damaun dils 7 de Mars empeila ils combattants, tont ils protestants sco ils catholics, en baselgia claustral per implorar alla moda d'ils babuns igl agid divin tiella bataglia. Finius il survetsch divin, remettan igls umens d'ujarra igl engirament de fideivladat ad otg venerabels umens vegls.²⁾

A Buretschi era dentont arrivau sco parlementari in offizier franzos tiellas guardias postadas dals Grischuns

¹⁾ *Geschichtliche Notizen über den Krieg und Landstürme von 1799 von Peter Anton de Latour.* Quellas notizias ha Vincenz de Planta suondau descrivent en siu opus: «Die letzten Wirren des Freistaates der drei Bünde» nossa ujarra.

²⁾ *Ibid.*

ed Austriaes e domonda liber pass per portar ina ordena dil general Loison al commandant austriac *Schöllheim*. Tenor dretg d'ujarra vegn la supplica concedida e cun egls ligiai vegn il parlementari escortaus d'in piquet d'Austriaes en casa de landrichter *Theodor Castelberg*, nua fuva ual redonaus il cussegli d'ujarra. Avont tal communichescha igl offizier sia commissiun vocalmein ed en scrit, tenor la quala general Loison tschenta la domonda a capitani Schöllheim, sch'el vegli batter ne se render.¹⁾ Sin tala domonda rispunda il cussegli d'ujarra en num dils Grischuns e dils Austriaes: „Nus se defendein entochen il pli davos daguot de saun.“²⁾

Quest fuva l'enzenna tiella bataglia! Las posiziuns, projectadas dal cussegli d'ujarra, vegnan occupadas immediat. Il corp de catschadurs grischuns occupescha il crest *Muntatsch*, fertont ch'il landsturm, armaus cun pals e turschetts, se posta sin la spunda de *Turtengia*, *Mariettas* e *Plaunca*. Ils Austriaes se postan el plaün de *Conts*, *Carcarola* e sil plattiu de *Salaplauna*. Questa entira posiziun era zugliada e zuppada en ina spessa brentina della damaun ed aschia tont pli perigulusa pell' attaca.

Strusch che general *Loison* haveva obteniu tras siu parlementari la risposta dil cussegli d'ujarra, lai el sen-

¹⁾ Donnerstag am Morgen schickte der General einen Offizier zum kaiserlichen Kommandanten, der sich dort mit ungefähr 250 Mann befand und liess ihm andeuten, dass er sich, um das Blutvergiessen zu ersparen, ergeben sollte. Dieser aber schlug es aus, indem der ganze Landsturm, der wenigstens aus 4—5000 Mann bestund, sich versammelt und auf verschiedenen Punkten sich wieder vertheilt hatte. (*Bref dil Sutstatthalter Müller al directorium.*)

²⁾ L'ujarra della Surselva encunter ils Franzos.

tir las canonadas, s'avonzar sia truppa e pren posta spella baselgia parochiala. Ils Austriaes se retillan anetgamein viers *Chischliun*, nua stava el casti il cussegli d'ujarra, il qual, buca pauc surtaus della retirada della truppa regulara, patertgiava gia d'unfrir Muster e de se retrer a Sumvitg per leu encuir ina basis d'operaziun. Mo gest a dretg moment pren il combat sia calculada viulta. *Caprez* s'avonza cul landsturm tras la brentina, che curclava aunc adina sia posiziun e carga la truppa franzosa, che se contemplava gia sco victura e s'avonzava encunter la claustra, en las costas ed el dies. Ei nescha in desperau combat ellas gassas dil vitg. Sco ei vegn raquintau, hagi in pur de Sumvitg, che havevi surviu en *Frontscha*, udint batter il tambur il marsch de victoria, griu: „A ti vi jeu mussar de batter il marsch de victoria“ e sturniu el sil plaz. Quels plaidis doveian esser stai pils auters l'enzenna d'attaca.

Seigi sco ei vegli, ver resta ei, che la bataglia dils 7 de Mars 1799 a Muster ei vegnida decidida dal landsturm tras sia vehementa attaca. Cargai elllas costas ed el dies d'entgins mellis purs, han ils Franzos piars scadin sustegn. Ils pals e turschetts, smanai dal desperau maun dils purs, eran sco fatgs pil combat ellas stretgas gassas dil vitg, fertont che la truppa franzosa era buca endisada de batter aschia. Quei fu van stufias uras pils heros de Marengo! Havent resistiu energicamein, mo adumbatten, se dissolvan las roschas dils Franzos en terribel disuorden; igl inimitg fui desperadamein e se retegn per a Raveras per leu s'organisar. Mo era cheu daventa la resistenza numpusseivla. La furiosa curascha era tont gronda, ch'ella temeva ne ballas ne bajonettas. Pir che mai attacan

ils purs danovamein igl inimitg. Las compagnias de ctschadurs grischuns, che havevan suenter la fuigia digls Austriacs se postau davos il senteri, fan ussa in stermensus fiuc el dies als Franzos. Sforzai aschia da duas varts, ston quels se retrer sulla punt a Salaplauna e da leu a Fontanivas, nua ch'il selvadi combat fine-scha culla totala fuigia digls attacaders.¹⁾

Enderschent general Loison, che voleva da Rieven navent vegnir en agid culla reserva, tgei fin il combat hagi pegliau, ordinescha el de se retrer cull' intenziun de poder dar staziun a sia schuldada fuginta a Mompe-Tujetsch e de leu puspei prender l'offensiva. Mo ils valerus Sursilvans e ses savieivels offiziers, bein sa-vent, che la victoria seigi bucca perfetga senza ina intensiva persecuzion, suondan agl inimitg fugitiv sil calcogn e vesent Loison che quels emprovan schizun de impedir el de saver se retrer cun se render tras Valsura, festgina el cun sia retirada tras la val Tujetsch entochen Tschamut. Avont ch' arrivvar en tal liug enqueran ils Franzos aunc ina gada de far resistenza als persecuitonts, mo quels van buca el latsch ed emprovan en pign diember cun passar ina senda de poder dar el dies agl inimitg e d'aschia poder retener quel. Manai d'in cert Müller d'Altorf, se volvan ils Franzos spert entuorn e se sforzan d'arrivar igl emprim sin igl ault dil pass. Tonatont havevan entgins bravs Grischuns gia occupau la stretga della via e se fieran sco tonts liuns encunter agl inimitg. Mo viers il surpli exista negina resistenza ed ils valerus compogns ston suttacumber. Sils cadavers de lur inimitgs anflan

¹⁾ *Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.*

tschun ded els la mort, fertont ch'ils auters han la ventira de poder mitschar.²⁾

La retirada dils Franzos ei stada stermensusa. La vallada de Tujetsch sco era la via sul Lucmagn fuvan curcladas d'ina aulta neiv. General Loison, in um grev e corpulent, stoveva vegnir gidaus suenter cun ina suga entuorn tschenta. Tonatont arrivan las truppas franzosas, ch'eran sminuidas malamein, sin igl intschesse d'Uri. — Meins ventira havevan tals, ils quals ein curdai a mauns als persecuitaders. Las crudeivladats, ch'ils Franzos havevan commess tier lur invasiun en Tujetsch, havevan grittentau ils purs s'il pli ault grad. Aschia ha denter auter in pur de Mompe-Tujetsch, disgent siu fisi de sitar, sturniu cul calcogn de quel in Franzos che stava en schanuglias avont el, rugont per perdun, mo ei sezzi vegnius tuccaus dalla balla de siu fisi, che se descarga en tal moment. In pur de Sumvitg, che haveva dau negin perdun duront la persecuzion e maltractau prischuniers, deigi silsuenter haver giu negin ruaus ed esser curdaus morts a tiara, tuccaus dal remiers della consciencia, a Rehanau duront che las granatas Schulavan suls tgaus dils purs ora.

Questa attaca ha custau als Franzos tenor *Spescha* 150 dils megliers umens, 30 blessai e la perdita dils 2 canuns, ch'ei havevan cun els.³⁾ Tenor rapport d'auters contemporans doveien esser curdai ils 7 de Mars tochen 400, gie tochen 800 inimitgs. Denter ils morts s'anflavan 14 offiziers³⁾ ed ils megliers denter las compagnias de grenadiers. Als Austriacs muncavan 20 umens, als Grischuns 13. Ils Franzos blessai a Muster

¹⁾ *Beschreibung der Landschaft Tavetsch.*

²⁾ *Beschreibung der Landschaft Tavetsch.*

³⁾ *Kurze Beschreibung der Landschaft Disentis.*

ein primariamein vegni transportai en casa-cumin, silsuenter en claustra, nua che pader *Pl a Spescha* ch'era gliez moment a la testa dil convent, ha tractau quels cun tutta humanitat. Tras la premura de quel ein las blessuras prest stadas medegadas e megliuradas. — Forsa che Loison ha buca giu dil tut entiert, sch' el pretenda, che sia perdita seigi veginida caschunada d'evenements della natira, spezialmein dalla gronda nevada ch'era curdada.¹⁾

La colonna franzosa auxiliara, che veginiva sulla Piora, haveva tschessentau las guardias austriacas, postadas sin igl ault dil quolm, ed era s'avonzada tras la vall de Medel, bandunada da tuts habitonts, entochen Curaglia. Il vitg fuva bandunaus e quiets, solettamein ina dunna vegliava in miert. La schuldada, emplenida da tema e respect avont tala curascha, banduna deprimidamein tala casa. Mo avont casa, nua che negin tementava ils figls della unica indivisibla republica franzosa, se cumblidan quels spert e se dedesta enten els il regl de far engoladetschs e catavegnas. Per viuentar la glieut sin curch' ei retuornien, prendan ei ensemble tuts effects catai ellas casas e scumbeglian quels l'in denter l'auter. Quei spass dovei era esser reussius als heros, essend ch'ils de Medel hagien silsuenter

¹⁾ Ma retraite a été moins l'effet de la supériorité de l'ennemi que des obstacles naturels: Les troupes sous mes ordres ont eu à surporter les fatigues d'une marche pénible; et la neige qui n'a cessé de tomber pendant deux jours n'a pas peu contribué à diminuer nos forces en empêchant les armes de faire feu. Néan moins notre retraite s'est faite à ordre et les bruits, qui vont toujours en augmentant en ont fait seuls un désastre. Le combat fut opiniâtre on s'est battu corps à corps et l'ennemi a éprouvé que les Français, quoique fatigués, avaient toujours la même courage.

(*Bref de General Loison al directorium.*)

schizun se pitgau, per puspei scalprir da part lur fatg. Duront che questa colonna se conteneva aschia, ha ella buca proseguì sia missiun militerica. Arrivont finalmein a Mompe-Medel, ha ella aunc podiu observar la retirada de ses camerads d'ujarra ed ha buca terglinau, de sezza se retrer ad Airolo tant sco las combas tergevan.

En Surselva ussa tut che se legrava dalla victoria rapportada, pareglient quella cullas pli splendidas bravuras dils babuns. Dapertùt veginiva celebrau quella tras pardunonzas publicas, dellas qualas sez ils prischniers franzos podevan prender part. La legria ha dentont buca cuzau ditg! Nunspitgadamein arriva ils 9 de Mars la nujalla, che general *Massena* hagi victorisau sur l'armada digl imperatur austriac. A quella nova suondavan aunc outras novas: General *de Mont* marschi viers la Surselva, la partida digls Austriacs seigi terrada, ils cumins de Trin, della Foppa e della Lungnezza seigien puttameess etc.¹⁾ Il pievel della Cadi, exaltaus dalla ventireivla resistenza a Muster, patertgava d'emprovar danovamein la ventira dellas armas viers l'entira armada franzosa; mo ils umens savieivels della vallada, che vesevan ordavont il resultat d'ina tala operaziun, discussegliavan leutier, temevan dentont tuttina de far valer lur opinun aviartamein al pievel grittentau. Quella difficultusa lavur surpren finalmein il venerabel pader *Baseli Veit*, um respectau ed honrau, schibein muort sia vegladetgna, sco era muort siu caracter.

Claramein e ruasseivlamein expona el al Cumin redonau con necessaria che la pasch seigi e calmescha il pievel aschi lunsch, che quel delegeschà

¹⁾ *Kurze Kriegsgeschichte der Umgegend von Disentis.*

ina deputaziuu dils pli respectai umens della vallada tier general de Mont, il qual marschava cun sia truppa viers la Surselva. Cun tala deputaziun s'unescha era pader Pl. a Spescha. General de Mont fuva nativs dalla Surselva (Lungnezza) ed haveva gudiu sia empresa instrucziun en la scola claustral a Muster. La deputaziun s'entupa cun de Mont el plaun *d'Autras* sper Danis. Prim ed ordavont pren colonel *Anton de Castelberg*, habitants a Sumvitg, il plaid e remetta la supplica dil pievel. Tonatont leva de Mont nuota saver de quella ed allegescha cont fitg sia truppa seigi irritada ed intenzionada de prender vendetga. Finalmein po pader Pl. Spescha, ch'era recommandaus al général dal resident *Gijot*, effectuar ina fovoreivla capitulaziun pil Cumin. Ils pugns cardinals de tal contract fuvan ils sequents: Il Cumin de Muster garantescha il ruaus e la submissiun della populaziun e surpren d'alimentar las garnischuns franzosas. Cheuencunter segirescha il general alla tiarra la libertat della religiun e della proprietat. Las truppas austriacas deventan alura a Trun prischnieras als Franzos.

Ils 10 de Mars marschan ils Franzos tambour battant en Muster e general de Mont retilla cun siu stab quartier en claustra. Las empermischuns fatgas ein vegnidas tenidas exactamein ed ha il general aunc spendiu laud sul human tractament dils Franzos blessai. Avisaus da de Mont, arriva era general Loison ils 15 de Mars puspei a Muster cun sia truppa e pren medemamein logis en claustra. Il general e sia schuldada fuvan aunc buca restabili totalmein dals strapazs dils davos dis, mobein danovamein stauncleitai tras il secund viadi sull'Alpsù, cuvretga da neiv. Comparent general Loison danovamein en Tujetsch, peglian ils

habitants de leu buca pintga tema. Ins spetgava nauschas repressalias, mo il general ha teniu buna disciplina ed impidiu tuttas violenzas. En claustra visitta el ses blessai e se contenta cul tractament de quels, sco era culla hospitalitat demussada a siu personal. Avont che bandonar la claustra ha el relaschau il suondont rescript, che se cloma en romontsch: Libertat! Equalitat!

El quartier general de Muster, ils 23 de Ventôse d'il 7^{avel} onn della unica republica franzosa.

Il General de brigada Loison ordinescha a tutt militär subordinau de respectar e far respectar las personas e la proprietat della claustra de Muster, ils paders della quala han tractau noss blessai e prischniers cun respect.

El supplicescha ses camerads d'ujarra ed ils offiziers superiurs de relaschar las medemas ordras.

L. S. Loison.

Gia ils 16 de Mars bandunan las truppas franzosas Muster per purtar agid al general de divisiun *Lecourbe*, ch'operava ell'Engiadina, cun relaschar 5 compagnias sco garnischuns ella vallada.

Ils 18 de Mars compara in commissari franzos, cul num *Bouernier*, accompagnaus da quatter husars a Muster e domonda, sco el fageva parer, per commissiun dal general *Massena* ina contribuziun de 100,000 francs.

La claustra protesta encunter quest act violent e presenta al commissari la capitulaziun cun genera de Mont, sco era il rescript de Loison. Mo Bouernier fa de quei negin stim ed insista cun smanatschas sin la pretensiun,¹⁾ la quala metteva l'abbazia en gronda fatalitat, havent quella mo paucs daners en cassa e nunpodent la spirar agid dellas vischneuncas. Tenor

¹⁾ Acta capitularia 1799 – 1813.

ina convenziun digl onn 1643, fatga denter il Cumin e la claustra, haveva quella l'obligaziun de portar contribuziuns imponidas ad ella, senza poder requorer agid dal Cumin.¹⁾ Ultra de quei fuvan las suprastonzas communalas intenzionadas de portar neginas unfrendas, se cartent e supponent faulsamein, ina gada che la summa seigi pagada dalla claustra, seigien ei a mitsch de scadina contribuziun. Ils paders piardan dentont buca la curascha e laian en prescha visar giu tutts d'havers, mo se capescha, senza grond success. Il prenci-avat Laurenz, ch'era gia duront ils emprims embrugls se rendius navent, se regorda de sia abbaizia e termetta a quella 8000 renschs. Tut quei tonscheva aunc buca, aschia ch'ils religius fuvan necessitai d'ex-trader a Bouernier la custeivla vischalla e mobiliar de baselgia della claustra: 22 sularai calischs d'argent, 2 bustas d'argent de s. Placi e de s. Sigisbert, ina biala monstranza gothica, 5 pera ruocs de messa d'argent, 5 cruschs, dellas qualas l'ina fuva de rubin cun in Christus de fina schmalta, ina autra de real smaragd, in present della imperatura Maria Theresia al prenci-avat Bernhard de Frankenstein.²⁾ Cun grev cor dat pader Placi finalmein aunc il pli car, ch'el possedeva, sia collecziun de mineralias, ch'era cunzun riha de cristallas, sco era siu custeivel herbari. Tuttas questas custeivladats ein veginidas escortadas dals 4 husars a Cuera. Per ventira della claustra ha pader Pl. a Spescha podiu se participar de tala expedizion, et el ha entras speziala

¹⁾ Wan die Landschaft solte wegen Brandschazung oder Kriegsüberfahl rancionirt werden, solle selbig nit schuldig sein für das Gotteshaus, solche zu bezahlen. (Vidimirte Copie des Vertrages von 1643 aus dem bischöflichen Archiv.)

²⁾ Beschreibung der Landschaft Disentis.

intervenziun de siu amitg Guyot podiu effectuar, che 20,000 francs, ils quals muncavan aunc, ein vegni relaschai. *General Massena*, che veginiva molestaus zun ferm d'inimitgs della claustra culla supplica de sligar si quella, haveva il simpel pader podiu captivar tala uisa, ch'el ha, veginint aunc molestaus ina gada cun tala supplica, dau la smanatschonta resposta: « Veginis Vus aunc ina gada cun tala domonda tier mei, laschel jeu catschar navent Vus cun fista. »¹⁾

La situaziun politica dil Stadi Grischun fuva dentont se midada essenzialmein. Alla testa della tiarra stava il guvern provvisoric, instituius da Massena e consistents ord 11 commembers cun prefects sco uffizials executivs e municipalitats en las vischnauncas. Prefect della Surselva fuva *Julius Castelberg* de Glion. Profundamein irritaus veseva il pievel nescher tala midada, che pareva ad el de cassar ils dretgs e las veglias libertats. Il pli fitg fugava ei sin Surselva. Ils bials plaids ord bucca franzosa podevan buca calmar ils spirts irritai, tontpli che sez il simpel pur tschafava ussa e capeva, che la tiarra fuva buca pli independenta e libra.

Dil tuttafatg impopulars daventa il guvern provvisoric, curche quel ordinescha per command de Massena, che las armas stoppien veginir extradidas.²⁾ Cun grev cor vegin dau suatienscha a questa ordra, mo cul ferm propiest de cun buna caschun far igl extrem sforz per reaquistar allas armas, che davan viva pardetga della gloriusa victoria.

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Disentis.

²⁾ Der Obergeneral der französischen Armee in Helvetien und Bünden verordnet:

I. In der Zeit von 5 Tagen, vom Tage der gegenwärtigen Proklame an gerechnet, als der letzten Zeitfrist, sollen die Ge-

En quort suonda puspei da part da Massena l'ordra da castigiar tuts quels, che hagien instigau il pievel tiel combat encunter ils Franzos, sco era tals che hagien caschunau las violenzas commessas encunter ils blessai a Muster. Tala ordra ha vilentau il pievel pir che mai. Il guvern provisoric termetta landeshauptmann *Planta* e burgheis *Caderas* a Muster per descuvierer ils instigaturs e metter quels en disposizion dil general franzos.¹⁾ Differents Sursilvans, sco ils *majors Latour*, meinden alle Arten von Waffen, so die Einwohner besitzen, in's Zeughaus in Chur abliefern, auch die Munition an Pulver und Blei soll ebenfalls abgegeben werden. Der Commandant der Artillerie wird dafür einen Empfangschein ausstellen.

II. Die Militärcmdandanten werden für die Vollziehung vorstehenden Artikels wachen und dem Chef des Generalstabs über die diesfälligen Verspätungen Bericht erstatten, damit gegen die zaudernden oder ungehorsamen Gemeinden Zwangsmittel gebraucht werden können.

(*Massena's Proklame an das Bündnervolk.*)

Nunditgont quella severa proclamaziun eis ei reussiu ad entginas vischnauncas della Surselva de salvar lur armas de fiuc sut il pretext, lur s. h. Thiers seigien pereclitai dil luv, sco ins vesa ord ina notizia el protocoll della regenza provisorica.

¹⁾ Je reçois, citoyens, votre lettre, par laquelle vous me faites part des ordres que vous avez donnés pour qu'on recherche les individus, qui à Disentis et à Fläsch se sont conduits avec une barbarie qui est contre tout le droit de la guerre. Il est nécessaire que vous donnez aussi l'ordre de rechercher les meneurs qui ont poussé le peuple à des pareils excès; vous voudrez bien me les faire connaître.

(*Massena général en chef au Gouvernement provisoire des Grisons.*)

Egl archiv federal havein nus enflau 28 rapports sur la inquisiziun sut il titel: *Untersuchungen der zu Disentis gegen die Franzosen bei ihrem Einmarsch verübten Grausamkeiten.* Exten-didas inquisiziuns han giu liug a *Sagogn*, *Lauren* e *Trun*, mo senza negin resultat.

Lombriser de Sumvitg, *litinent Balletta*, pader *Pl. a Spescha* vegnivan reteni a Cuera sco geislas ed havevan ordras de tralaschar scadina correspondenza culla Surselva entochen che l'inquisiziun a Muster seigi vargada. Massena insisteva cun energia sill'a prompta execuziun de tala procedura criminala, e smanatschava cun fiug e spada, sche l'inquisiziun dovess restar senza resultat. Tuttas reproschas cheuencunter, d'umens della partida fonzosa, sco *Julius Castelberg* de Glion, *Vieli* e *Planta*, gidavan nuot.¹⁾ Ils principals caus della partida austriaca, sco landrichter *Benedetg de Caprez*, *litinent Balletta* ed il venerabel landrichter *Theodor de Castelberg*,²⁾ ch'eran buca fugi a dretgas uras, vegnan pegliai e deportai cun aunc 58 auters ad *Aarburg* e da leu a *Salins*.

La prischunia dils carezai e stimai menaders, ils quals valevan sco marters pils dretgs dil pievel, augmentava aunc la gritta dils avdonts della Surselva. Tutta miseria, che l'ujarra haveva portau, vegniva messa a dies als Franzos ed a lur amitgs. Era fuva ins ferm perschuadius, che la religiun, il pli custeivel bein, füssi fermamein pereclitada, aschia ch'ei schabiāva già smanatschas ed excess encunter ils novs emplojai e lur adherents.³⁾

Dalla generala malcontententscha han ils adherents dell' Austria, emigrat ad Innsbruck, se neziau per pre-

¹⁾ *Protocoll della regenza provisorica, Sessiun dils 21 de Mars 1799.*

²⁾ *Theodor Castelberg* era absolutamein buc in fanatic adherent dil system vegl, mo aschi pauc in amitg dallas ideas giacubinas. *Mira Ischi*, secunda annada: Landrichter *Theodor Castelberg*, pag. 1—32.

³⁾ Aschia suplichescha la municipalitat de Val s. Pieder già ils 30 de Mars la regenza provisorica per agid encunter entgins sedizius vischins.

parar ina generala insurecziun encunter ils Franzos constatau ella Surselva.

Ina exacta retscherca els archivs ad Innsbruck tras Dr. Genelin ha constatau che leu se sanflien negins acts concernent l'insurecziun e sia preparaziun. Nundubiteivels ei dentont il factum, che l'insurecziun ei vegnida diregida d'Innsbruck anora. Il factum, ch'il plan urdius ad Innsbruck, era vegnius portaus d'in emissari el nuv d'in fist ella Surselva, fùva als contemporans beinenconuschents. Era P. A. Latour raquinta quel e constatescha, che l'insurecziun seigi vegnida empallada d'Innsbruck anora. Il plan d'insuregier el medem temps, ch'ils Austriacs penetravan el Grischun, la Surselva, era in serius ed haveva aspects de reussir. Entupein nus gie insurecziuns dil pievel per sustener in grond moviment militaric repetidamein ellas ujarras de Napoleon.

Ils numis dils principals promoturs ed auturs della insurecziun eran als contemporans beinenconuschents. Aschia fa la raquintaziun de P. A. Latour l'impressions, ch'el sezzi haveva perfetga enconuschiantscha dil plan dell' insurecziun e sia historia.

En fatscha de talas circumstanzias relai il guvern provisoric ina serusa proclamaziun al pievel Grischun ed admonescha quel de buca se revoltar, se fundont particolarmein sillas experienzas fatgas, las qualas hagien mussau evidentamein con pauc il Grischun possi encunter la naziun franzosa. Mo questas saluteivlas admoniziuns han fatg negin effect sil pievel spellas fontaunas dil Rein-anterieur, tont pli che quel metteva pintga fidonza sil guvern provisoric. Havend ils Austriacs aunc fatg entgin progress visavi als Franzos, sche entschavevan ils adherents della partida austriaca ad agitar

aunc pli gagliardamein, tont ch'il general de divisiu Menard, ch'era ussa commandant el « Grischun » ed ell' Engadina » en stagl de Massena, relai danovamein ina detscharta proclamazion sut ils 4 d'Avril. En tala admonescha el aunc ina gada avont tuttas cuseidas en favur della Austria e commonda de perseguitar ils contraveneints cun tutta severitat.¹⁾

Returnont pader Pl. a Spescha a Muster, anfla quel la populaziun en profunda irritaziun. Las provocaziuns vegnan aunc augmentadas tras il turpegius se contener dil commissari Hardeville, il successor de Bouernier. Quel haveva se piazzau cun dunna ed affonts en claustra e squitschava e maltractava continuadamein la contrada cun agid de siu secretari Tromage, ch'era sco furnider dil paun enconuschiens tiel pievel sut il num il « pec. » Finalmein reusescha ei a pader Pl. a Spescha cun agid dil commandant Comus e dil commissari Julius Castelberg de Glion de rebitschar Hardeville ord claustra, mo quel pren vendetga cheuencunter cun se patronir dil garnezi de semm della claustra. Per ventira s'anflava il capitani franzos Salomon ed il litioent Jacob Seitel en claustra. Enconuschent quels tras Spescha il

¹⁾ Jede Person, die betroffen wurde, dass sie falschen Lärm verbreitete, wird vor das Kriegsgericht gebracht, um von selbigem militärisch gerichtet zu werden. — Jede Gemeinde, wo sich unrubige Bewegungen zeigen, und wo heimliche Versammlungen gehalten werden, erhält Garnison.

Die Häupter dieser Zusammenrottungen und Versammlungen werden verhaftet, um militärisch gerichtet zu werden. Sollte man bei diesen Zusammenrottungen bewaffnet sein und sollte Widerstand geleistet werden, so wird jeder Einwohner, der mit den Waffen in der Hand ergriffen würde, mit dem Tode bestraft, und die Gemeinde wird mit militärischer Execution belegt.

(Proclamation des Divisionsgenerals und Kommandanten in Graubünden und Engadin, Philipp Menard.)

perighel pella garnischun de Muster, sche quella violenta mesira daventass publica, commuentan els Hardeville de returnar la semmenza. Stuncalentai dallas continuadas repressalias de Hardeville, volevan ils conventuals della claustra per tutt prezzi esser libers da quel e se resolvan de requorer tiellas autoritats competentes a Cuera. Cun tal pensum vegn puspei pader Pl. a Spescha commissionaus, il qual vegneva adina incaricaus cullas missiuns difficultusas. Obedeivels sco adina, mo tuttina cun cor grev, sco sch'el supponess la sventira approximonta alla claustra, surpren el la missiun. Tonatout fa el avont che bandunar Muster tut siu pusseivel de per tuttas eventualitats metter el segir las custeivladats dell'abbazia. Surdont las clavs digl archiv a *P. Gallus*, admoneschela el instantamein ils confrars d'en cass d'approximont perighel zuppar igl urbari, treis toms chronica ed ina trucca, emplenida culs pli vegls e prezios documents, en in caviertg sut la baselgia claustrala. A pader *Sigisbert Frisch* confida Spescha il cudisch de *P. Maurus Wenzin* «de viris illustribus et benefactoribus Monasterii nostri»,¹⁾ in document de gronda muntada pella historia della abbazia e dellas familias grischunas Suenter quei pren il pader, sco el di sezzi, «malsauns d'enguoschas e quitaus», comiau dalla venerabla casa de Diu, la quala devenitava per memia gleiti ina ruina.

Ei para ch'il guvern provisoric havevi enzatgei enconuschientscha da quei che luvrava tiellà partida austriaca sin Surselva ed el advertescha il commandant della garnischun de Muster, il qual ordinescha ina guardia de diesch umens viers Tujetsch. Sias informaziuns a risguard ina sulevaziun, supponida era en clau-

¹⁾ *Acta capitularia 1798–1800.*

stra, restan senza resultat, essend ch'ils conventuals fuvan en negin grau informai dalla conspiraziun della partida austriaca! Sco s'auda saveva la caussa dentont buca esser enconuschenta als Franzos ed a lur adherents, aschigloc havess ins scadin cass priu autras mesiras de precauziun. L'ordinaziun dil guvern fuss forsa stada a temps avont entginas jamnas, mo ussa fuva ei memia tard. Gidar podeva solettamein la forza, mo buca ina amicabla redunonza dils uffizials municipals dil district Rein-anterieur sco projectau tras la regenza, per distribuir meglier las grevezias, che spuitschavan particolarmein Muster et Tujetsch.

Il crapp fuva en rocla. Calonda maja, curche doveva haver liug numnada redunonza amicabla, entscheiva la yevolta en Tujetsch, nua fuva stazionaus il *prim-litinent Seitel d'Elsas* cun ina garnischun de 50 umens, reparti sin differents vischinadis. Quel fuva ual staus a messa a Sedrun e solveva tiel caplon de leu, curch'ils dellegai della vall comparan ed insinueschan ad el de se surdar. Cun tala insinuaziun uneschan els la smannatscha, che nun se surdant el voluntariamein cul formal command en scrit a sia schuldada d'extrader las armas, vegni l'entira garnischun ad esser fetg periclitada. Tut surstaus, s'informeschela igl officier suls motivs de tala procedura e survegn per risposta, ch'ei vegni aghiu per command dil pievel. Enconuschent la situaziun e bein vesent, tgei fin ina resistenza podess pegliar, se surdat igl officier; mo buca senza remarcar, che sia garnischun hagi se conteniu en uorden e che la Frontscha podessi prender vendetga: «Patertgei bein», concluda *Seitel* «chei dat aunc plirs Franzos e buca mo quels che vus veseis cheu». Silsuenter extraida el sia ordra en scrit e commonda alla schuldada de

se surdar, la quala obedescha senza auter. Quei di vegnan quels paucs Franzos survegliai en ina casa sco prischuniers.¹⁾ Alla nunpreparaziun della pintga garnischun, che fuva aunc distribuida sin tuts mauns, han ils Tujetschins podiu engraziar lur victoria. Tut auter pli fadigiusa ei stada l'emprova de pegliar la garnischun a Muster. Entuorn las 7 della damaun vegn ina partida da Medel, armada cun fisis, pals e sigirs, per la via nova dellas Ruinas a Muster. El medem temps attacan ils de Muster in triep Franzos ch'escortavan ina furniziun de frina de Hardeville e sturne-schan la pintga guardia.²⁾ Quei fuva l'enzenna tiel combat. *Salomon*, il commandant franzos, s'anflava, duront che quei daventava, en casa de landrichter *Theodor de Castelberg* e vegn supplicaus da capitani *Conradin de Castelberg* de se surdar per buca sponder pli bia saun, mo el dat buca fei a quella bein maniada insinuaziun. Domondaus sil funs «Davos Muster» d'ex-trader a sia glieut in command de sesurdar snega el quei ed era la smanatscha de mort po nuota stermenar il franc schuldau. Finalmein croda el dallas fridas della glieut irritada. Las differentas postas franzosas fuvan dentont pegliadas e vegnan menadas sco prischunieras en casa-cumin, mo la forza principala dils Franzos se retilla en claustra, per leu se defender viers las attacas communablas dils de Medel e de Muster. Fermont las portas, arvan els in ferm fiug sils attacons ord fenestras ed escha. Scadin cass fuss ei buca ju tgunsch de se patronir della garnischun, protegida d'ustonzas sco ils mirs della claustra, sch'in cuschinier havess buca aviert ina porta³⁾ da maun sura. Vesent

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Tavetsch.

²⁾ Beschreibung der Landschaft Tavetsch.

³⁾ L'ujarra della Surselva encunter ils Franzos.

ils Franzos l'attaca nunprevedida, enquenan els de se salvar, tgi cun fugir ord las fenestras, tgi cun se surdar als victurs. Ils biars ein vegni mazzacrai immediat senza remischun e mo paucs obtegnan perdun. Indisch de quels, ch'eran fugi ord fenestra, pon se fugintar in moment el vischinont uaul e, senza enconuscher la contrada, sepiardan els, stauchels dalla fom e dal freid, els uauls sur Sumvitg. Vognint quei enconuschen el vitg, festginan giuvens e giuvnas de persequitar quels cun fuortgas e fista. Ei daventa ina veritabla catscha ed ella vall Rabius pon las selvaschinas vegnir retenidas. Miez morts dal strapaz fieran ils persequitai navent lur armas e domondan grazia. Ei astgas esser dubius, schebein lur caudas supplicas havessan podiu lomiar ils cors dellas fanatisadas femnas de Sumvitg. Mo per ventira cloma il bien caluster *Geli Cagenard* il *canonic Henni*, pleivon a Sumvitg, il qual po spindrar ils enguschai e surdar quels sauns e vischels al *general Menard*, ch'ei pli tard turnaus da Surselva si. Quel ha giu aschi grond plascher della biala ovra, ch'el ha buca laschau barschar il vitg e buca laschau sblundergiar la casa-pervenda.¹⁾

Duront che la claustra vegniva bloccada, fan entgins de Muster catscha sin *Hardeville*, che magunava ad els buca il pauc. Quel haveva dentont il remiers della conscienza fugintau a dretgas uras ed el haveva priu albiert duront il di en ina tauna a Cuflons, leu nua ch'ils dus Reins s'uneschian. Malprecauts avunda, re-tuorna el la notg en casa de landrichter *Theodor de Castelberg*, nua che fuva sia dunna. Tier tala caschun sto el esser vegnius cataus ad agur, pertgei igl auter di fan ils purs la recetta en casa e traplan il pupratsch

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Disentis.

sin tgamin. Nunvolent descender voluntariamein, vegn el fimentaus ora e croda aschia en mauns dals purs. Quels manavan *Hardeville* sin claustra e suenter haver schau prender penetienzia sittan els giu el. Bunamein aunc pli crudeivla ei stada la sort de *Tromage*, gidonter de Hardeville. Quel vegn manaus avont il vitg, ligiaus vid in isch-nuegl e murdergiaus, per endriescher dad el il liug, nua el dovessi haver zuppaus ses scazis e pli finalmein sturnius.¹⁾

La notg, subsequenta dovevan las garnischuns de Trun e Breil vegnir pegliadas e desarmadas. Ender-schent *marschall Ludovic Caprez* e *colonel Ludovic Caprez* de Trun · dil combat de Muster, se rendan quels cun furtina a Sumvitg tier *mistrail Schmid*, ch'era enconu-schents ad els per in «promotur e fautur della revolta» ed expliceschan ad el cun caulds plaids las perniciusas consequenzas della sulevaziun. Igl um pereva d'esser convertius dallas explicaziuns dils dus experimentai offiziers, mo se meina d'ina vard cun in cuort: «memia tard!»²⁾ Sin quei tuornen ils dus Caprezs a Trun e visan la garnischun franzosa de se far ord la purla. Quella ha era bandonau aunc quella sera il liug.³⁾

A Breil s'anflava ina garnischun de circa 40 umens. Ils paucs offiziers fuvan en quartier tier commandant *Casper de Latour*, che haveva surviu en Frontscha sut Ludovic XV. Quel tractava els cun tutta cortesia, mo hassiava la Frontscha sco tiarra de revoluziun. Sesent

¹⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

²⁾ *Mistrail Schmid*, che haveva mussau gronda curascha en la bataglia a Muster, ha, finida la bataglia, cun perighel de vita spindrau tschun prischuniers Franzos dalla rabia dils purs, sco nus vesein ord la menzionada inquisiziun.

³⁾ Beschreibung der Landschaft Disentis.

quels il di della revolta, sco antruras a meisa, fuvan els buca pauc surpri d'udir ord la buca dil signur de casa ils plaids: «Mes signurs, Els ein mes prischuniers!» Ils offiziers volevan far resistenza all'entschatta, mo semplenent la casa cun purs armai, desistan els da quei. Francamein se renda in dils offiziers lu tier Latour e di surdont a quel siu sabel: «Jeu hai speranza, ch'Els vegnien tractar nus sco um d'honur.» Senza sponder saun vegn la garnischun arretada e manada a Tavanssasa, nua ch'ella vegniva pertgirada duront la notg d'ensacons umens de Breil sper in fiug. Quella notg arriva neutier la garnischun, ch'era sbrigada navent da Trun e spindra ses compogns cun mazzar 5 umens de Breil.

A Muster ei aunc la sera digl emprim de Matg vegniu salvau cumin, e concludiu de catschar ils Franzos ord la tiarra e de marschar cul landsturm viers Cuera. Ils de Medel havevan buca podiu dustar la seit sils Franzos sufficientamein, talmein ch'els fagevan aunc tuttas smanatschas als prischuniers. Surpri dalla bu-bronda mavan els d'ustria tier ustria.

Returnont l'autra damaun ils paders, ils quals havevan priu albiert duront quella sgarscheivla notg el vischinont uaul ed enfront en claustra ils cadavers nius, han els spons larmas e procuraui per ina cristianeivla sepultura. Circa a miezzi arrivan ils Tujetschins a Muster cun lur prischuniers. Danovamein vegn salvau cumin per decider tgeinina dovei esser la sort digls arretai. Puspei volevan ils de Medel per tut prezzi, che quels vegnan mazzacrai, malgrad che lur pleivon haveva enten il dar la benedicziun avont che laschar trer navenda, rugau els instantamein d'esser misericor-

deivels culs prischuniers. Adumbatten se sprovava il pleivon de Tujetsch, ch'era marschaus cul landsturm per prevegnir a crudeivladats, de calmar la rabia; adumbatten admonescha era il pader capuciner *Domenic a Bagolino*, pleivon de Muster; la passiun se schava buca cuschenttar.¹⁾ Cheu aulza il venerabel pader *Baseli Veit* sia vúsch e di: « Umens, voleis Vus sponder saun, sche pren dei la vita a mi, jeu sun in um vegl, mo culs prischuniers haveies compassiun, pertgei lur saun cloma en tschiel. »²⁾ L'autoritat e buontat dil decan po finalmein surventscher la rabia. En tal moment vegn da savieivla vart fatg l'adequata proposizion de se render a Trun e de decider per leu sulla sort dils Franzos. Ins speculava scadin cass de cun temps e peda e cun agid dellas persunas d'influenza a Trun poder surventscher la gritta. La proposizion obtregn il pli ed immediat vegn se mess sin via encounter Trun. Ils Franzos havevan assistiu ella tractazion e, schegie ch'els havevan buca entelgiu il lungatg, vegnan els tuttina haver compriu il contegn. En lur enguoscha se mettevan ils pupratschs en schanuglias e bitschavan ils calzers dils purs e cun expressiva tema en fatscha rugavan els per lur vita.

Ils mauns ligiai sin dies, vegnan ils 81 Franzos pri enamiez il landsturm. Il *litinent Seitel* manava *colonel de Castelberg* en bratsch per proteger el. Ils de Medel fuvan buca contents culla conclusiun prida e repetevan gia en las gassas de Muster lur smanatschas.

¹⁾ Kurze Geschichte des Krieges in der Umgegend von Disentis.

²⁾ L'ujarra della Surselva encounter ils Franzos.

Circa 50 pass dado il vitg Muster, a Davos-Muster, vegn in um, ch'era staus schuldau della garda svizzera en Frontscha ed haveva podiu survivor la mazzacra dils 10 d'Uost 1792, encunter il landsturm e grescha, patertgont vid puei di: « Coupez! coupez! » Quels plaids, capi tont dals Franzos sco dals auters, van a tutt tras maguol ed ossa e sgarschur se patronesch dals umens. La colonna se retegn e vegn en disuorden. Tgi sdreina ils prischuniers e tgi vul far misericordia cun tagliar ils sugets. Quels che fuvan libers enquaran de fugir, mo vegnan persequitai dal^s turschetts dils de Medel, la rabia dils quals survargava tutta mesira. Era litinent Seitel ha stoviu morir en bratsch de Castelberg, che ha adumbatten defendiu el. Fugir han mo dus podiu. Da quels ei in a Sumvitg aunc vegnius en mauns d'entginas zerclunzas, las qualas han encarpau el. Tgei sort l'auter fugitiv ha giu, ei nunenconuscent.

La mazzacra, commessa encounter ils prischuniers franzos a Muster, ei e resta il pli trist, mo era nun-declarabel evenement ella historia della revolta. Gia pader Pl. a Spescha scriva: « Ei constat buca, schebein l'eivradat ne la nauschadat ei stada la caschun, che tals plaids ein vegni pronunziai; era sa ins buca dir, sche quels ein stai la consequenza d'ina conspiraziun ne buc; mo tont ei cert, che la pluralitat dil pievel ha giu negina art e part de tal se contener e che mo la tema, de sezzii experimentar la sort dils prischuniers, ha stermentau d'impedir la mazzacra. »¹⁾ Ils auters scribents della historia della Surselva fan negina menziun de tals plaids e raquintan mo, ch'in pur, comumentaus dalla misericordia, hagi tagliau ils sugets

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Tavetsch.

a dus prischuniers ed hagi lura la fuigia de quels schendrau la mazzacra. — Tonatont sto l'explicaziun de pader Pl. a Spescha vegnir considerada per verdeivla, essend ch' ella basescha senza dubi sin exactas informaziuns. Il clom «coupez» po era haver dau gl'impuls de tagliar ils sugets. Che la mazzacra basavi sin ina conspiraziun, sco quei che pader Spescha suppona pli tard en ina autra elaboraziun della medema materia, se lai buca supponer. Il trist schabettg ei de considerar sco resultat della rabia dils de Medel, ch'era aunc ingrondida dalla bibronda spiritusa e dalla tema dils auters presents, insumma sco resultat dagl embrugl, el qual tut s'anflava quei moment.

Las uniformas, bognadas dal saun dils prischuniers mazzacrai encounter tut dretg d'ujarra, ein vegnidias portadas en claustra, nua ch' ellas dovevan vegnir conservadas per pardetga della victoria. Ils conventuals han se nuspiu d'acceptar quest deposit, mo tuttina stoviu ceder allas smanatschas e pazzar talas en in local onz zuppau.¹⁾ Ils cadavers dils mazzacrai ein vegni sutterai, mo nuottatontmeins han las truppas franzosas, ch' ein returnadas pli tard a Muster, aunc catau veseivels fastitgs della mazzacra sill'a via de Davos-Muster.

Il landsturm haveva dentont continuau il viadi entochen Sumvitg, nua ch' il suranumnau mistral Schmid vegn vitier cun sia glieut. Enderschent a Trun, ch'ils Franzos seigien sbrigai, ha quei dau nova irritazion ed ins ha priu vendetga encounter marschall de Caprez, che valeva per in Giacubin, cun rumper en las fe-

¹⁾ Beschreibung der Landschaft Disentis.

nestras de sia casa.¹⁾ Ils de Medel mavan casa per casa per tscherter Franzos. En ina casa a Pustget anfla in de quels rabiai in schuldau malsau enten letg e sitta giu el suenter haver spogliau el da ses daners. Ils de Trun s'uneschon cun la colonna sut commando de colonel *Ludivic de Caprez*. Il marschall Ludivic de Caprez, ch' era 70 onns vegls, ha ins voliu laschar a casa, mo ils de Medel han necessitau il venerabel vegl de vegnir cun els.²⁾ A Tavanasa vegnan aunc neutier ils de Breil sut major *Ludivic de Latour*, ch' era in capavel offizier. Quels de Sursaisa commandava *Christ Martin Schwarz*, ch' era staus en survetsch holandess; cun quel s'uneschon sin via encounter Glion quels de Rueun cun 30 prischuniers franzos. Vesent ils de Medel puspei prischuniers, garegian ei danovamein lur mort, mo quella gada fuvan umens avunda per supprimer ils vietis. Tonatont ha ins stoviu laschar sblundergiar els ils prischuniers. A Glion survegn il landsturm danovamein succuors dals Lungnezzians. Ils avdonts della capitala sursilvana simpatisan tuttavia buca culs purs e volevan nuotta trer cun els, mo els ston finalmein se puttamerter e se participar.³⁾

Ins haveva l'idea de laschar ils prischuniers franzos, che vegnivan da Rueun, a Glion, mo ei ha buca dau temps e peda leutier, arrivont il command de s'avonzar immediat. Sin via encounter Sagogn entschavvan ils de Medel danovamein a palesar lur ardiment pil saung dils prischuniers, mo ins han combattiu els pli energicamein, aschia ch'ei han entschiet a quescher.

¹⁾ *Ibidem*. In per eivers dil landsturm vulan barschar Trun, mo els ein per cletg vigni impedi.

²⁾ *Ibidem*.

³⁾ *Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799*.

A Sagogn, nua che quels de Ruschein e de Laax arri-
van néutier sut commando dils frars *Paul* ed *Julius Toggenburg*, vegn teniu cussegli d'ujarra. Il plan fuva
simpels. La forza principala stoveva s'avonzar sur
Flem e Trin, fertont ch' ils Lungnezzians marschavan
silla costa dretga dil Rein per attacar ils Franzos el
dies. Ina faulsa annunzia, tenor la quala ina partida
Sursilvans dove'an gia esser a pugn culs Franzos, lai
buca retardar de s'avonzar. Ils prischuniers vegnan
laschai anavos sut survigilonza d'ensacons fidai umens
de Tujetsch e de Muster. Davos Laax entaupa l'
avont-guardia dil landsturm *Pader Pl. a Spescha*. Curche
la revolta ha priu l'entschatta s'anflava quel, sco gia
relatau, a Cuera. Il guvern provisoric ed ils commis-
sarisi helvetics: *Schwaller* e *Herzog*, suppliceschan el
de comunicar als purs, che per cass che las armas
vegnan extradidas, vegni dau perdun e remischun de
tut daventau, sco era levgiau las repressalias. Culla
curascha, che la vera carezia pella patria schendra
en talas uras, surpren Spescha questa perigulosa mis-
siun e va, accompognaus da *mistral Fidel Casanova*, en-
cunter al landsturm. Enderschent Casanova a Flem,
ch'era ils Lungnezzians participeschien dalla campagna,
discusseglia el al pader d'exequir sia missiun e voleva
returnar a Cuera. Mo Spescha se lai buca stérmentar!
El fuva memia decidius d'ademplir sia obligaziun, schi
perigulusas sco fuvan las circumstanziæ e returnont
Casanova a Cuera, va el vinavont persuls.

L'emprima domonda, che Spescha fa alla avont-
guardia, fuva: « Co stat ei culs fatgs? » Mo il sclariment
suls excess, succedi igl emprim ed il secund di de
Matg, deprima il cor dil savieivel um. Instantamein,
mo senza success roga il pader de buca exequir il

plan. En sia biala maniera de plidar expona el, cont
gronda la forza dell' armada franzosa seigi e ch'il land-
sturm, schegie valerus, seigi de memia pign diember.
« In pugn plein umens », excloma el, « senza armas,
senza proviant e senza disciplina, sco vus esses, tgei
voleis po mai pegliar a mauns encunter in' armada,
che ha surventschiu tuttas tierras vischinontas »? Ils
Sursilvans rispunden ad el, d'esser stai necessitai tiell'
ujarra, havent ils Franzos preparau on d'Ursera entirs
butschins pleins cadeinas, per manar la giuentetgna
ella sclaveria; pli bugient morir veglien els, che laschar
manar navent la giuentetgna: tgi sa nua! Dil reminent
battien els buca persuls encunter ils Franzos, essend
che 4000 Svizzers vegnan en agid sul quolm d'Ursera
ed igl imperatur vegni cun sia armada sul Spligia e
s'anfli gia a Cuera; ei seigi buca de piardar temps.
Niessegner vegni gidar! Spescha fa endament als schi-
zun premurai, qualmein els seigien tiell' emprima ba-
taglia gia vegni surdovrai ina gada pils interess de
partida ed expona ad els, che l'armada digl imperatur
seigi aunc il di avont vegnida rebattida cun stover
schar prender 1500 prischuniers. El concluda culs plaids:
« Mirei, jeu vegnel ual da Cuera ed hai commissiun
dallas autoritats de leu e dals commissaris helvetics
de comunicar a vus, ch'aschina vont sco vus voleies
metter giu las armas, vegni dau perdun e remischun
per tut il daventau entochen ussa. Jeu cussegliel a
vus de se postar cheu sper la casa digl uaul ne a
Flem e da dar cun mei' ina commissiun de nossa glieut
e nus volein procurar che buca in Franzos passi en
Surselva ». Tut fuva adumbatten. L'avont-guardia vo-
leva saver de nuot pli e comonda al pader de s'a-
lontanar, essend negin segir avont la rabia della massa

las cartetschas fan snueivlas devastaziuns ed ils Sursilvans ston se retrer. En quei moment compara ina nova roscha sigl ault de Trin ed ils purs, se creien en quella igl agid dils cantuns pigns e se peinan danovamein tiel desperau combat. Silla planira de Bonaduz vesa ins terlischar armas. Ils purs de Montogna cuoran en agid a lur compatriots! Pli che mai vegn ughiau il combat!

Cun tutta forza vegn cargada la posiziun dell' artilleria.¹⁾ Entiras rietschas de purs vegnan scuadas navent dals sitons, mo la spunda ei muntada! Ils Franzos han strusch temps e peda de se retrer cun lur canuns a Domat, nua ch'els enqueran danovamein d'organisar lur lingias. Tut adumbatten! Allas selvadias attacas dils purs po la truppa regulara buca resister. Cuvretgs dall' artilleria, ston els unfrir il vitg e tscher-car autras posiziuns. Duront il sanguinus combat ellas gassas dil vitg se patronescha la curaschusa giuvna *Anna Maria Bühler de Domat* d'in canun hostile, fugient-tont persula ils canoniers lundervi.

Ina mesa ura dadora Domat entscheiva il combat pir che mai. Chiodera numna quei moment in dils pli sanguinus e dils pli stermentus.²⁾ Cun snueivla rabia terlichsten Kartätschenfeuer seien diese Irregeföhren mit Aexten, Gabeln, Hacken etc. bewaffnet, wie rasend auf die Franken gefallen. Ungeachtet ganzer Haufen Todten, die vor ihnen niedergestreckt lagen, wiederholten sie mit der grössten Entschlossenheit ihre Angriffe. (*Schwaller und Herzog, Regierungs-Commissaire in Rhätien.*)

¹⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

²⁾ Immer fechtend zogen sich die Franken zurück bis eine halbe Stunde von der Stadt Chur, allwo die fürchterlichste Battaille gewesen. In Hunderten fielen die Bauern und immer im Sturme, in zwei Colonnen gut angeführt, sind sie gegen die Kar-

s'avonzavan ils purs, roschas e roschas, encunter l'artilleria, che sdernava els sco fercaglia. Sur lur cadavers suondavan lur frars seriusamein e senza se retener ed ei pareva, ch' ils Sursilvans rapportassan la victoria en quest combat. Mo gest a dretgas uras obtegnan ils Franzos succuors. Las truppas, che *general Chabran* haveva termess dal Steig en agid, 600 umens compriu ina escadrun husars, comparan denter ils combattants e datan al combat in' autra viulta. La bein regulada attaca de duas compagnias de grenadiers ellas costas als purs, sustenida d' ina attaca frontala dils husars, metta quels en embrugl de maniera ch' els ston se retrer. El combat viers la cavaleria se sentivan ils purs totalmein spossai. Ins haveva buca se neziaz avunda dil moment il pli custeivel e la sort dil di fuvu cun quei decidida. Surpri dal sentiment della nunpus-seivla resistenza enqueran ils Sursilvans de se salvar tras la fuigia, mo vegnan persequitai dals Franzos sil cal-cogn e ston laschar davos biars morts e blessai. La forza principala s'avonza sur Domat e Rehanau encunter la Surselva. Ils habitants de Domat, che havevan participau vid la campagna dils Sursilvans encunter ils Franzos, fuvan ussa pleins de temas e pitgiras e sche *mistral Jörg* havess buca giu urbida, fussan els vegni castigiai grevamein. Ina compagnia franzosa de grenadiers, diregida da *commandant Ragettli* de Flem, marscha sur Favugn e taglia giu la via als

tätschen avancirt. Der Muth der wenigen Franken war gross, aber unbeschreiblich jener der Bauern, mit welcher Kaltblütigkeit sie über ihre todten Brüder geschritten und gegen die Mündungen der Kanonen geloffen sind. Weiber, Kinder, Bagage, alles strömte anhero, Tod und Brand war der Stadt Chur gedroht. (*Kantonsrichter Chiodera an den Regierungstatthalter des Kantons Linth.*)

purs, che fuvan gia mitschai.¹⁾ Adumbatten haveva colonel de Caprez dau ordras de rumper giu la punt de Favugn. Il lev senn dils purs vegn castigiaus grevamein. Major de Latour enquera d'organisar la retirada, remo en igl embrugl vegn sia vusch buca suondada, resalvont d'ensacons purs de Breil, ils quals han podiu arrivvar a casa. Ils auters cuoran ella perdizion.

Ils purs, che s'anflavan aunc dapli la davosa notg a Rehanau, continuavan lur selvadia conduita sper il vin, senza tema pil perighel smanastchont. Galloppont ils husars franzos neutier van ils bui l'in ord l'auter; tgi se metta furiusamein encunter igl inimitg, tgi se zuppa, fertont ch'auters offereschan lur capialas plein vin als cavaliers. Mo quels sdernavan cun lur sabel tgi ch' era en via ad els²⁾ Il di de Rehanau ei stau pils Sursilvans in di stermentus, la nemesis pils excess digl emprim de Matg. Mo els zulers dil casti de Rehanau s'anflavan buca ineins che 49 cadavers de purs. En tut han ils Sursilvans piars en ils dus combats de Rehanau e Domat 638 umens.³⁾

La notg subsequenta ei il vitg de Tumein daventaus ina unfrenda dellas flommas; ins ha mai podiu constatar sche per cuolpa dils purs ne tras il tizun dils Franzos. Ei vegn dentont pretendin ch'ils Franzos seigien stai gideivels de stizzar il fiuc, entochen ch' il zenn de stuornas ha puspei entschiet a scadanar e fatg crer els, ch' ei detti ina nova attaca.

La retirada dils Sursilvans se megliava ad ina processiun de bara. Destadai tras la stermentusa cata-

¹⁾ Raquintazion orala.

²⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

³⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

strofa, viagiavan ils umens senza plidar tras la tgeua notg. Els eran dentont pli che perschuadi, ch' il pauper pur seigi vegnius giavinaus tier ina schliatta interresa. Pardetga de tala cardientscha datan ils suondonts plaids, che doveian esser vegni concepi quella notg:

« *La teila ei urdida el Tirol dils Signurs,
Tessid' e tratg en culs cavels de nus Purs!* »¹⁾

Als purs, seglientai l'in ord l'auter, suondava rapidamein ina considerabla truppa franzosa, emplenint l'entira contrada cun tema e sgarschur. Las vischnauncas della Foppa, che temevan la mendra sort, han buca munchentau de dar tutta cuolpa al Cumin della Cadi, declaront ch'ellas seigien veramein stadas sforzadas tiella sulevaziun. La Lungnezza delegescha tier general Menard ina deputaziun d'umens, che valevan pli bauld sco vers Franzos: capitani Arpagaus de Cumbel, Gieli Blumenthal de Villa e sergent Columberg de Murissen. Cun agid de capitani Fidel Casanova, che surveva ell' armada franzosa, pon quels urbir remischun encunter ina contribuziun. Sinqui marscha l'armada encunter Muster, che vegniva consideraus per origin dell' insureczion ed haveva de spetgar grevs castitgs. A Muster negin che sminava dall' approximonta catastrofa, contrari ins spetgava jeu, che las armadas auxiliaras federalas ed austriacas arrivassien en quort. Ils cors fuvan empleni da letezia e las autoritas volevan exprimer tal sentiment cun fixar sils 4 de Matg in di de devoziun e d'engraziamant. Il pievel fuva ual redonaus en baselgia claustral, imploront igl agid divin a lur combattants, ch' in um de Tujetsch stausch' en la porta e grescha: « *Fugi tgi che po, ils Franzos vegnan e mazzacran tut.* » —

¹⁾ L'ujarra della Surselva encunter ils Franzos.

Surpriu dall' enguoscha fui il pievel l'in ord l'auter. Tgi che sa fui els quolms ed ellas tegias d'alp — principalmein dunauns ed uffonts. Ussa se rasavan, sco ei va adina tier talas caschuns, las pli terriblas famas sulla bataglia de Rehanau e sulla vendetga dils Franzos e fermentavan quels ch' eran restai anavos. Sezzi ils conventionals della venerabla claustra se laian stementar e bandunan quella. Solettamein *pader Gregori* ha buca se schau commuentar tiella fuigia. Als reliquis sa vegnir fatg la reproscha, pertgei ch'els hagien tralaschau de francar ils scazis digl archiv e las custeivladats della baselgia claustral, malgrad la caudaladat de P. Placi. Intont de quellas preiusas admoniziun de P. Placi. Intont de quellas preiusas causas fuva dentont pli bauld staus alontonaus, mo puspei portaus anavos sill' empermischun de segirtat, dada dals offiziers franzos.¹⁾ Igl avat, che habitava a Trun, era fugius sul Lucmagn a Belinzuna.

Sin siu viadi en Surselva fuva la colonna de *general Menard* dentont arrivada entochen Trun ed haveva occupau il vitg. Il general voleva en quest liug statuir in exemplu cun schar daventar quel ina unfrenda dellas flommas, mo *marchall de Caprez*, che haveva avont paucs dis spindrau la garnischun franzosa dalla segira mort, po entras sia interventiun impedir la stementusa disgrazia. Tonatont ei vegniu concediu alla schuldada 3 uras temps de sblundergiar. Schaniau ha ins mo la casa Caprez, una ch'il stab franzos haveva priu quartier. Las custeivladats della baselgia ha pleivon Caplazi, advertius d'in schuldau d'Elsass, podiu zuppentar.

Il vitg de Sumvitg, che doveva era vegnir intschendraus, spindra, sco relatau, il brav pleivon Henni cun extrader ils 11 schuldaus franzos. — Breil ha stoviu

¹⁾ Acta capitularia.

prestar ina contribuziun de 2800 francs ed aunc furnir 10 vaccas de mazzar.¹⁾

Ils 5 de Matg, aunc avont miezdi, marscha l'armada franzosa senza resistenza en Muster e sblundregia quel immediat. Tier tala caschun cometeva l'irritada schuldada las pli brutalas violenzas encunter ils habitants. El medem temps lai general Menard arretar ils members della municipalitat ed impona a Tujetsch e Medel ina contribuziun de 5000 francs. Muster stoveva pagar ina tala de 10,000 francs. Ils 8 de Matg porta *scarvont Beer* la contribuziun de Tujetsch en daner blut, mo buca da lunsch de siu vitg vegn el spogliaus d'in schuldau franzos da quella. Pleins enguoscha rapporta el il cass al general franzos. Silla domonda, sche Beer enconuschi aunc tal schuldau, rispunda el: «Gie», schegie cun grev cor. Sin quei lai il general se presentar la truppa e passa cun Beer revista de quella. Il gerau de Tujetsch cata ad agur il lader e muossa el. Il commandant franzos observa seriusamein Beer e di: „Jeu hai speranza, ch'Els se cugliunien buca!“ Per ventira vegn l'entira summa enflada el tornister.

En Muster regeva gronda tema e la populaziun che continuond de fugir els quomls, vegn finalmein impedita dallas guardias lundervi culla sinceraziun, che la vita dils burgheis seigi garantida. En verdat se prepareva la colonna gia de bandonar Muster, mo ual en quei moment, la sera dils 5 de Matg, vul la disfotuna, che las uniformas della schuldada franzosa mazzacrada, ch'eran zuppadas en claustra, vegnien enfiadas. Vesent la schuldada quella, ha sia rabia enconuschiu negins tiarms pli. L'entira garnischun ei vegnida vitier. En las gassas

¹⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

dil vitg entscheiva ina mazzacra, la quala domonda
22 unfrendas senza distinczun de schlateina e veglia-
ditgna. Tut grir e bargir, plirar e lamentar dellas
sventiradas, la pli part inocentas unfrendas han quella
notg enflau negina ureglia.¹⁾

L'autra damaun scadeinan ils schumbers per trer
navent e tut sentiva pli lev, mo il pli stermentus fuva
aunc buca vargau.

Ina entira mar de flommas se rasa anetgamein sur
il vitg e sur la claustra. Ils Franzos havevan, buca
senza ordras superiuras, exequiu quell' ovra cun ar-
dentas faclas de rascha. Igl arviul, sut il qual pen-
devan numnadas uniformas, vegn seglientaus en igl
ault. Pliront e lamentont cureva la glieut tras las
gassas de fiuc per poder arrivar el liber, mo vegniva
retenida d'in cordon de schuldada e mazzacrada senza
remischun ni fiersa anavos ella stermentusa fueina. Sin
tala moda han aunc 20 persunas stoviu morir. Era ils
vischinonts uclauns han stoviu sentir la torta dils
victurs e mo sco per miracla ei la caplutta d'Acletta cun
siu magnific maletg de Nossaduna stada preservada dal
intschendi. Manont 15 dils principals umens della vi-
schnaunca cun els sco geislas, bandunan ils Franzos
finalmein Muster. Sin il retuorn ein las contribuziuns
imponidas a Sumvitg e Trun, vegnidias incassadas e
silsuenter han ils guerriers franzos priu comiau dalla
contrada dil Rein-anteriur.

Enteifer il territori della Cadi fuva solettamein
Schlangs, la quala vischnaunca apparteneva al cumin de
Rueun, restada libra da scadina contribuziun. Sco la
fama raquinta, doveian 8 grenadiers buca haver se
schau complascher quei e concludan sezzi d'imponer e

¹⁾ Acta capitularia 1798—1813.

d'incassar tala. Da Trun anora doveian els haver rendiu
visitta alla vischnaunca montognarda e domondau per
commissiun dil general de brigada la summa de 200 francs,
la quala ils tementai habitonts hagien sbursau immediat.¹⁾

Il cumin della Cadi haveva en particolar patiu ster-
mentus entras ils evenements descrits. Muster fuva
en tschendra! La biala abbazia, la baseglia parochiala
e 110 casas cun 102 clavaus eran daventai ina unfrenda
dellas flommas. Per adina deplorabla ei stada la per-
dita digl archiv claustral e de quel dil Cumin. La
schizun riha fontauna pil Jungatg romontsch, pella
historia retica e pella scienzia en general ei cheutras
svanida ina gada per adina

Cun enguoscha ein ils paders returnai tier lur habi-
taziun, pli bauld ina fortezia della cultura, mo ussa
ina macorta ruina. Ed ils religius, che havevan negina
art e part della sventireivla revolta e che havevan tras
lur humanitat e prudentscha encuretg de levgiar sin
tuttas modas la sort dil Cumin, stovevan ussa aunc
tadlar la reproscha, ch'els seigien stai ils auturs della
ujarra.²⁾

¹⁾ Geschichtliche Notizen über den Krieg und die Landstürme von 1799.

²⁾ „J'apprends par une dépêche que je viens recevoir du général Menard, que les moines de Dissentis ont joué le principal rôle dans la révolte des paysans de l'Oberland. J'ai toujours redouté l'influence funeste de ce couvent, et si la chose eût dépendu de moi, il aurait été supprimé dès les premiers-jours de notre entrée dans le pays, en accordant à chaque religieux une certaine somme, pour le mettre en état de vivre jusqu'à la fixation de sa pension.“

(Le Résident de la République Française près celle des Grisons aujourd'hui Canton de la Rhétie, Florien Gyot, au Directoire exécutif de la République helvétique.

« Vous prendrez un arrêté qui déclare le couvent de Dissentis supprimé et vous en ferez de suite transporter tous les membres

Spellas fontaunas dil Rein regeva gronda tristezia e miseria. Chiodera scriva: «Il grond diember de morts denter ils purs Grischuns, las numbrusas vieuas ed orfens ingrondivan la calamitat e sventira ord tutta maniera». Pliras gadas sblundergiadas e molestadas dallas truppas tras contribuziuns e tras stover dar quartier, fuvan las vischnaucas deventadas fitg paupras.¹⁾ E per emplenir il calisch de sventira, vegnan aunc a dies alla tiara nauschas malsognas cun auter vitier!

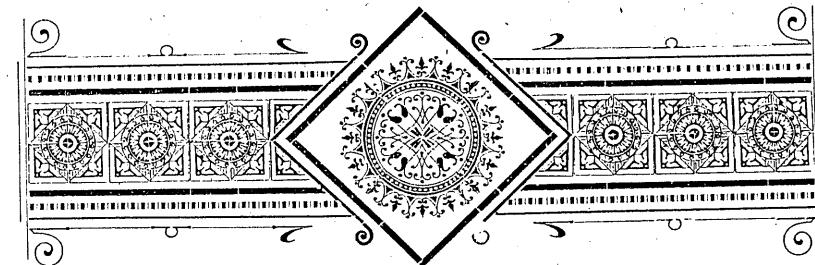
Ils heros, che han spons lur saun pella patria, possedan negin monument. Na, sulet ina simpla tavla, che pendeva d'ina vart digl altar ella baselgia de Nossadunna della misericordia a Muster, mantegn ils numbs dils fideivels uregiaders! Mo tgi ch'assista il disuenter la fiasta de St. Placi al survetsch funeral, che vegn salvaus pils curdai e teidla leu leger lur numbs, enauda silsuenter era resdar il pievel cun pietat ed entusiasmus dils gloriis babuns. Pilver, els vegnan buca morir ella memoria dil pievel, il qual celebrescha els en sias detgas.²⁾ Els han tschentau a sesezzi in monument pli cuzeivel che fier ed itschal, pertgei «la biala sort dil heros flurescha ella detgia», sco conta il spiritus Byron!

Dil temps della ujarra circulava la biala detga da bucca en bucca: Cur ch'ils Franzos hagien occupau Trun, hagien ei sittau sin la sontga plonta, ell'umbriva della quala ils babuns havevan engirau la ligia ed ei seigi flessiau saun ord igl Ischi. *Il pievel ha exprimiun plasticamein l'idea, la veglia libertat hagi enflau sia fin.*

à Zürich, pour y être détenus jusqu'à ce qu'il en soit autrement ordonné.» *Le Président du Directoire exécutif, Pierre Ochs, aux citoyens Schwaller et Herzog, commissaires dans les Grisons.*

¹⁾ Ob inimicorum incendium crudele et bellantium copias miseriam devenimus et magis magisque de die in diem versamen. (*Dominicus à Bagolino ad Josepho Baal.*)

²⁾ *Ischi II. Igl Ischi da S. Anna e sia detgia, pag. 141—146.*

CANTATA^{*)}

de

G. C. MUOTH.

La Victoria dils Sursilvans

a

Muster ils 7 de Mars 1799.

1. Landrechter Theodor de Castelberg descriva la situaziun politica dil Grischun.

Recitativ (bass).

Il pievel franzos en revoluziun
Vul uss dapertut schendar confusiun,
Per tras ujarras — suittametter las tiarras.
Ils Confederai — ein schon sfraccai;
Solett ils Grischuns ein aunc mitschai,

^{*)} Composizion da Rev. A. Stoffel.